

Людмила Войтова

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ЧЕРКАЩИНІ: СПРОБА РЕТРОСПЕКЦІЇ

Переступивши поріг третього тисячоліття, ми ввійшли в епоху гігантського прискорення розвитку цивілізації, створення принципово нових високих технологій, потужних інформаційних потоків, переосмислення подій і явищ минулого, новітніх максимально наближених до реалій прогнозів на майбутнє. В Україні ця епоха співпала з утвердженням державності, незалежності, відродження національної ідеї. Нині зростає потреба розвитку інтелекту, примноження знань, загальної і галузевої освіти, особливо, коли йдеться про молоде покоління. Незважаючи на те, що сьогодні ми переживаємо гострий момент фальшивої переваги грошей над інтелектом, наживи над вічними моральними цінностями, близиться той час, коли рівень освіти, уміння і знання відіграватимуть вирішальну роль у людській долі. Без знань, які до того ж постійно ускладнюються, людина не зможе працювати, забезпечити себе, досягти успіху, посісти гідне місце у суспільстві. Рівень освіти, знань, професіоналізму, творчої енергії визначатиме суспільну і особистісну цінність людини.

Загальна освіта формує людину майбутнього, творця не лише нової техніки і технологій, які ще вчора здавалися фантастикою, а в першу чергу, збереження миру у всьому світі, атмосфери гуманізму, цілеспрямованого поліпшення умов життя. Людину, здатну нести моральну відповідальність за результати своєї діяльності за будь-яких умов. Навчання – ось що потрібно молодій людині в першу чергу, змалку. Це споконвічна аксіома. До неї додається вимога часу: навчатися треба завжди, все життя. Зупинитися в цьому процесі сьогодні означає відстати завтра і, можливо, назавжди.

На роздоріжжі процесів реформування, освоєння і творчого переосмислення досвіду, найвідоміших світових систем навчання і виховання опинилася наша школа. Незважаючи на значні здобутки у реформуванні загальної освіти, не можна констатувати, що вже знайдено єдино правильний шлях, який має обрати національна школа на найближче майбутнє і який забезпечить вихованцям надійну «путівку в життя». Завдання-тріада: «чому навчати», «як навчати» і «в яких умовах навчати», – гостро постало перед вітчизняною школою. Крім матеріальної скрути – недостатнього фінансування, проблеми

підручників, нестачі комп'ютерів – наша освіта має багато інших вразливих місць. Йдеться і про дефіцит належно підготовлених кадрів, про становище сільської школи, випускникам якої все важче конкурувати з ровесниками, що навчаються у містах. У пошуках найефективнішої моделі їхнього розв'язання працюють науковці, досліджуючи різні аспекти проблем, вивчаються пропозиції досвідченого учительства. У дослідницькій роботі існує просте, але у всі часи ефективне правило: якщо обраний напрям роботи довго не приводить до конкретного результату, треба повернутися назад, до точки відліку і пошукати іншого шляху. З цього погляду доцільним є ретроспективний аналіз розвитку освіти на Черкащині. Хроніка розвитку шкільництва, досвід учительства, проби, помилки, здобутки, прагнення наших попередників у контексті сучасності – то надзвичайно багатий і цікавий матеріал не тільки для істориків. Будуючи національну школу, нам варто повернутися до глибин мудрості і духовності видатних вітчизняних педагогів минулого. У цій роботі дуже важливо врахувати регіональний компонент, адже таким чином об'єктом дослідження стає маловідомий, часто унікальний місцевий матеріал. Серед українських регіонів Черкащині належить особливе місце. Це край, де формувалася духовна сутність нації, закладалася національна освіта, розвивалася педагогічна думка України. На небосхилі національної культури знайшло своє місце ціле сузір'я імен корифеїв вітчизняного мистецтва, освіти, літератури, науки, народжених цією щедрою землею. Багатою є, зокрема, освітянська спадщина нашого краю. Варто перерахувати хоча б декілька фактів та імен. У кінці XVIII століття в Золотоніському повіті учительовав І. П. Котляревський, написав тут першу частину «Енеїди». Педагогіці віддав данину інший наш видатний земляк – І. С. Нечуй-Левицький. У Прохорівці, на Михайловій горі в родині першого ректора Київського університету в 60-х роках XIX століття працював вихователем видатний український педагог В. П. Науменко. У Драбівській гімназії на початку XX століття вчителював С. В. Васильченко, талановитий український письменник і педагог, який приніс у вітчизняну новелістику початку XX століття образ тогочасного вчителя і «подих школи». Цю блискучу когорту продовжив наш

сучасник, директор і засновник авторської «школи над Россю», що стала видатним явищем не тільки у вітчизняній, але й у світовій педагогіці – наш легендарний О. А. Захаренко.

Відтак озброївшись історичними хроніками, документами, періодикою минулих століть, подібно орачам у полі, піднімаємо пласт часу – здійснимо спробу ретроспекції навчальних закладів Черкаського краю, починаючи від витоків – перших писемних згадок про них.

Перед початком треба зробити одне уточнення: до 1954 року територія сучасної Черкащини була поділена між Київською (правий берег) та Полтавською (лівобережжя) губерніями. Відтак у їхньому розвитку спостерігаються деякі відмінності.

У середині XVII століття в роки визвольної війни освіта на українських землях набула особливого поширення. Майже кожне село прагнуло мати свою школу. Відомою і авторитетною була школа при Мотронинському монастирі поблизу Чигирини. Діяли школи у містах – Черкасах, Умані, Монастирищі, Звенигородці, Золотоноші, Смілі [4; 7].

З другої половини XVII століття дійшли відомості про однокласну дяківську школу в селі Зеленьків (Тальнівський район). Там вчилася 15 хлопчиків і 5 дівчаток. Першою книжкою була азбука, далі освоювали часослов і псалтир слов'янською мовою.

У селі Худоліївка Чигиринського району школа з одним класом була побудована водночас з церквою на старому поселенні біля річки Тясмин у 1724 році.

При Покровській церкві села Каленики Золотоніського району парафіяльну школу було відкрито у 1734 році. Очолював школу священник, вів уроки дяк, відвідувало школу 50 дітей. У Гельмязеві при Успенському храмі невеличку школу заснували пізніше – у 1760 році, навчалася не більше двох десятків дітей і тільки в зимовий час.

У Ладижинці Уманського району школа при церкві діяла з 1738 року і, що особливо важливо, школа в цьому селі ніколи не закривалася, працювала у всі часи і за будь-якої влади.

Окремо слід згадати про перший навчальний заклад у місті Золотоноша (нині це школа № 6). Перший урок у цій школі відбувся восени 1761 року. Це був навчальний заклад при Благовіщенському монастирі, точніше – монастирська початкова школа. Викладачами тут були освічені ченці. З 1809 по 1812 роки в цій школі навчався майбутній видатний український учений-енциклопедист, природознавець, філософ, історик, мовознавець, етнограф М. О. Максимович. Якщо у XVII–XVIII століттях джерелом поширення освіти на Черкащині були православні церкви, монастирі, то зі змінами в політичній

сфері відбулися зміни в галузі освіти, а саме – посилювався польський вплив, а народна школа перейшла в руки католицької церкви. У цьому контексті треба в першу чергу згадати про училище (школу) Базиліанського монастиря в Умані, тому що цей навчальний заклад був визначним явищем у розвитку освіти не тільки краю, але всієї Правобережної України. То був польський навчальний заклад, але здобували тут освіту також юнаки православної віри. Після підписання Брестської унії 1595 року по території України, Литви та Білорусії стала інтенсивно, масивними хвилями розповсюджуватися так звана уніатська віра. Її можна назвати своєрідною перехідною сходинкою між католицизмом та православ'ям. Будувалися храми, засновувалися монастирі; в 1765 році закладено фундамент кляштора чернечого ордену базиліан в Умані [6]. Ця обставина мала вирішальне значення для подальших подій. Маючи з перших днів надійне забезпечення, монастир заснував власний навчальний заклад – шестикласне училище (його ще називали базиліанською школою). Було збудовано добротне кам'яне приміщення з класами і кімнатами для учнів. До речі, будівля ця в Умані уціліла до сьогодні. Базиліанська школа була навчальним закладом вищого рівня. Тут давали блискучу освіту, вихованці опановували кілька іноземних мов, основи природознавства, математики, астрономії. Навчали вихованців пристойних манер, танців. Багато уваги приділялося заняттям з музики і живопису. Була в училищі спеціальна спортивна зала, особливо полюбили учні уроки фехтування. Випускники училища з успіхом вступали до відомих університетів Західної Європи. Знаковий факт: вихованцями базиліанської школи у 20-х роках XIX століття були три видатних польських поети «української школи»: Северин Гоцинський, Богдан Залеський та Міхал Грабовський. На той час в училищі було вже близько 800 учнів, хоча при його заснуванні планова кількість не перевищувала 400. У кінці 1830 року училище закрили під приводом загрози епідемії холери. Однак справжньою причиною було польське повстання.

На кошти сім'ї польського короля Понятовського у 1784 році в Каневі було побудовано приміщення, призначене для школи. Це був просторий, навіть розкішний двоповерховий кам'яний будинок на три під'їзди, з ганками і балконами. Його передали під оруду канівського Базиліанського монастиря. Тут навчалася близько півтори сотні учнів. Як і уманську, канівську базиліанську школу закрили після придушення польського повстання початку 30-х років XIX століття.

Однак заклади освіти такого рівня були явищем поодиноким. У цілому ж, період руїни

позначився полонізацією краю, зокрема Правобережжя, що практично знищило існуючу за часів козаччини систему народної освіти. Становище почало поволі змінюватися на початку XIX століття. Правобережна Україна тепер входила до складу Російської імперії. З ініціативи царя Олександра I у 1802 році було сформовано міністерство народної освіти, головним завданням якого стало реформування імперської системи навчання. На той час мережа освіти складалася з чотирьох «розрядів»: 1) парафіяльні школи; 2) повітові училища; 3) гімназії та ліцеї; 4) університети.

Окремо слід зауважити, що на доволі високому рівні на той час у краї була приватна освіта.

Зрозуміло, що парафіяльні – старі «дяківські» школи – призначалися для селянських, кріпацьких дітей (в одній з таких шкіл навчався азам грамоти юний Тарас Шевченко). Повітові училища існували для нащадків дворянства, купецтва, духовенства, навчалися тут іноді діти багатших ремісників у повітових містечках. Ні ліцеїв, ні університетів на початку XIX століття в черкаському краї не було. Нова мережа державних навчальних закладів розбудовувалася надзвичайно повільними темпами, тому що кошти для цієї мети відпускалися мізерні. Перші державні початкові школи було відкрито у лівобережному регіоні – в Кропивні, Богодухівці, Жовнині і Гельмязеві.

Ні у навчально-виховній роботі, ні в програмах нових шкіл особливих змін не сталося. Головною відмінністю була російська мова викладання замість польської. Провідну роль в питаннях народної освіти, особливо у глибинці, як і раніше, належала церкві. Підтвердженням тому є факти заснування мережі духовних шкіл. У 1818 році в Умані заснували бурсу. Пізніше для неї збудували добротне кам'яне приміщення, в якому зараз діє школа № 6. У цьому ж році перше духовне училище було засновано і в Черкасах. За його парти сіли діти духовенства. Для селянської дітвори залишалися, як уже згадувалося, старі «дяківські» школи. Нащадків дворян або навчали вдома, наймаючи гувернанток, як правило, з Франції, рідше з Німеччини, або віддавали у приватні пансіони, також засновані переважно іноземцями.

Перші пансіони з'явилися на території Черкащини на початку XIX століття. У 1811 році їх нараховувалося п'ять – в Умані, у Смілі, Звенигородці та Златополі Чигиринського повіту. Тут готували дітей до вступу в гімназії та вищі навчальні заклади. Це і визначало зміст навчальної програми. Плата за пансіон в середньому складала три рублі, а найняти приватного учителя коштувало п'ять рублів у місяць. Такі затрати могли дозволити собі лише заможні люди.

З виникненням так званих світських учи-

лищ і гімназій, приватна освіта дещо відійшла на другий план. Друга хвиля її активізації припадає на кінець XIX століття. На той час приватні училища поділялися на три розряди: 1 розряд – працювали за програмами гімназій; 2 розряд – за програмами прогімназій; 3 розряд – за програмами однокласних і двокласних училищ.

Приватні заклади мали ту перевагу, що тут, як правило, практикували індивідуальний підхід до дітей, багато уваги приділяли не тільки навчанню, але й вихованню. За даними статистики у 1890 році з 29 приватних училищ, що працювали у величезній Київській губернії, шість знаходились на території сучасної Черкащини. Особливо авторитетними і популярним був навчальний заклад О. В. Левицької в Умані [2].

Приватна освіта була в першу чергу жіночою. Мережа жіночих пансіонів, гімназій розширювалася винятково за рахунок приватної ініціативи. У документах кінця XIX століття чітко простежується позиція уряду – усвідомлення необхідності освіти для жінок і небажання її фінансувати. На початку XX століття на території Черкащини вже нараховувалося 26 приватних закладів освіти [8].

Окремо слід згадати про освіту єврейських дітей. Для них єдиним джерелом освіти було навчання при синагогах, у так званих хедерах – школах для хлопчиків. Щоправда, у 1820 році в Умані була спроба організувати загальноосвітню єврейську школу, де, крім рідної, освоювали б французьку та німецьку мови, арифметику, історію та географію. Діяв такий нетрадиційний навчальний заклад лише два роки. Спроби відродити єврейську школу через кілька років виявилися марними. Відтак освіта єврейських дітей обмежувалася тим, що багатші родини відправляли своїх нащадків до спеціальних пансіонів у великих містах.

До реформ 60-х років XIX століття наймаговішими навчальними закладами краю залишалися школи при церквах. Парафіяльні школи складали 80 відсотків всіх закладів освіти. Навчання тут вели священники або дяки. Дослідник становлення народної освіти Південно-Західних околиць краю І. Барсов стверджує, що перша церковно-парафіяльна школа була заснована у селі Підвисоке Уманського повіту, з ініціативи місцевого священника отця Сливицького [1]. Пізніше подібні навчальні заклади були відкриті у Боровиці поблизу Чигирини, в Надточайвці Черкаського повіту. У 60-х роках більшість парафіяльних шкіл, в першу чергу у містах, були реорганізовані у підготовчі класи при училищах. Так закінчили своє існування парафіяльні школи у Каневі, Звенигородці, Черкасах.

Перше світське училище для селянських дітей на Черкащині з'явилося у 1843 році в Біло-

зір'ї з ініціативи Відомства державного майна [4]. Дещо пізніше відкрилися початкові школи у Богдохові, Гельмязеві, Городищі, Леськах, Суботові.

У першій половині XIX століття крім парафіяльних шкіл, народних училищ, початкових шкіл, бурс та приватних пансіонів, функціонували на теренах Черкащини кілька навчальних закладів, які не вписуються в межі жодної класифікації. У судових справах 1839 року згадується ланкастерська школа міста Городища. Проти учителя цієї школи І. Гулака-Артемовського, який звинувачувався в аморальних діях стосовно учнів, порушили кримінальну справу. Справа затяглася, тому що довго не могли з'ясувати, в чому віданні знаходиться школа. З Городища послали запит до Київського учбового округу. Звідти надійшло повідомлення, що ніякої школи в Городищі немає, але було висловлено припущення, що, можливо, в містечку діє духовне училище. Але церковне відомство теж відмовилося від навчального закладу з такою скандальною репутацією. Нарешті в конторі Черкаського повіту, до якого тоді належало Городище, вдалося з'ясувати, що «...школа взаємного навчання за методом Ланкастера заснована і діє в м. Городищі з 1822 року ... за високим клопотанням власника маєтку Михайла Семеновича графа Воронцова, єдино з метою пристосування селянських дітей до писарських посад...» [3]. У школі навчалося 30 учнів, були серед них навіть діти з дворянських родин. Після судової історії, зганьбленого «наставника» ланкастерської школи відправили у в'язницю, викладачем запросили місцевого священика отця Г. Левицького.

Таким же нетиповим навчальним закладом того часу можна назвати школу кантоністів у селі Бабанка Уманського повіту. Після придушення польського повстання у 1831 році маєтки родини Потоцьких були конфісковані і по ревізії передані у відання військових поселень. Військовими поселеннями стали 23 села повіту і місто Умань. Для солдатських дітей у селі Бабанка відкрили спеціальну школу кантоністів. Там утримували тільки хлопчиків від 7 до 18 років, готуючи їх до військової служби. За положеннями статуту школи це мав бути корпус тільки нижчого рангу, для дітей солдатів. Планувалася підготовка кваліфікованого поповнення рядового складу імперської армії, яке знатиме грамоту, зможе освоїти сучасну зброю. Фактично ж, це був убогий сиротинець, казарма для утримання дітей. Ні яких корисних знань школа не давала і не могла дати, оскільки основним «предметом» вважалася постійна муштра. Вихователями у школі були старі вояки, інваліди, які в кращому випадку знали грамоту, але, звісно, не мали жодного уявлення про виховання і навчання дітей. Режим у школі був дуже суворий – в околиці її називали

«палочною академією». Практикувалося покарання різками, процвітала так звана «дідівщина» – старші вихованці збиткувалися над молодшими. Жили кантоністи впроголодь: у школі їх було 750, а поставляти їм харчі зобов'язували бабанських селян, які й самі не мали хліба вдосталь. Спритніші з майбутніх захисників народу постійно залазили у чужі садки, городи, нишпорили по селянських коморах. Тож для Бабанки школа кантоністів була великим тягарем. Ліквідували військові поселення, а разом з ними і горезвісну школу аж в 1859 році, на початку реформ.

На цей рік припадає кілька знакових для розвитку освіти у краї подій.

На Івангородському передмісті було відкрито початкову школу, в якій навчалося 20 хлопчиків. А в серпні цього ж року до Умані перевели з Одеси Головне училище садівництва, засноване в 1844 році. Його навчально-виробничою базою став знаменитий дендропарк «Софіївка». Згодом до садівничого профілю училища додали курс навчання основам науково обґрунтованого землеробства.

Нині колишнє училище – один з найстаріших і найрейтинговіших аграрних університетів країн Східної Європи, де фахівців готують за міжнародними стандартами. У контексті нашого дослідження цей ВУЗ особливо цікавий тим, що він був першим закладом професійної освіти на теренах Черкащини, до того ж такого високого рівня.

Аналізуючи процес заснування і діяльності освітянських установ в різні історичні періоди, другу половину XIX століття можна назвати «золотим віком» шкільництва нашого краю. То був особливий час, з легкої руки поета Ф. Тютчева він увійшов до історії під назвою «відлига». На престолі перебував «цар-визволитель» Олександр II. Гостре, сповнене надій очікування великих перемін, за якими настане епоха гуманізму і просвітництва [5].

Суспільно-політичні зміни з одного боку, з іншого – бурхливий економічний розвиток, справжня промислова революція: спорудження заводів і фабрик, прокладання залізниць, поява техніки, вимагали підвищення рівня освіченості народу, кваліфікованих, здатних до роботи з технікою робочих рук. Виникло соціальне замовлення на підготовку працівників нових галузей – механіків, залізничників, телеграфістів, сестер милосердя. А першооснова цієї підготовки – школа, початкова освіта. Потрібно було терміново розширювати мережу навчальних закладів. Відтак вже 28 липня 1861 року, невдовзі після скасування кріпосного права, з'являється «височайше» розпорядження організувати особливий комітет для накреслення загального плану влаш-

тування елементарних шкіл та училищ. У Київській губернії, наймасштабнішій на півдні імперії, з найбільшою кількістю населення, потреба в школах була особливо нагальною. У 1862 році з'явилися перші навчальні заклади Міністерства народної освіти. Це були однокласні і двокласні народні училища. На території сучасної Черкащини в перший рік їх постало дев'ять. Утримувалися вони на державні кошти, яких постійно не вистачало, відтак через рік два училища довелося закрити. Таким був перший досвід заснування закладів народної освіти у нашому краї. Втім, досить скоро, в 1869 році спеціальним Положенням уряду турботи про народну освіту спритні досвідчені міністерські чиновники непомітно перекинули на плечі місцевих громад, точніше – земств. Якщо раніше місце і строк заснування навчального закладу визначав попечитель учбового округу, то новоспечений документ постановляв, що ініціатива про заснування нових навчальних закладів повинна йти від місцевої громади. Бажаєте мати народне училище – пишть клопотання із зобов'язанням хоча б частково його фінансувати. Але навіть за цих умов шкільна мережа краю розросталася і вдосконалювалася. У 1870 році було засновано двокласні сільські училища для хлопчиків і дівчаток, де програма була ширшою, з новими предметами – історією, географією, арифметикою. Такі училища в кінці 60-х років було відкрито у Шполі та Корсуні.

Незважаючи на те, що навчальних закладів відкривалося більше, ніж будь-коли раніше, шкіл все ж таки гостро не вистачало, суспільна потреба в освіті зростала. У цій атмосфері на теренах Черкащини зміцніли традиції меценатства. Віднайдені факти заснування і утримання відомими промисловцями, землевласниками на Черкащині навчальних закладів дають підставу визначити в окрему групу школи меценатів.

Ці навчальні заклади були двох типів: школи, засновані і утримувані меценатами та школи, приміщення яких збудували меценати і передали земству чи у відання Міністерства народної освіти. Засновник галузі буряківництва і цукрової промисловості граф О. О. Бобринський увійшов до історії і як видатний меценат народної освіти нашого краю. Школа № 1 у м. Сміла – це колишнє училище, засноване графом у 1864 році для дітей робітників рафінадного заводу. До 1882 року школу закінчило 602 учні. Ще одна школа заснована Бобринськими при цукроварні у Балаклі. У селі Велика Яблунівка граф теж збудував приміщення і передав під міністерське однокласне училище. У Смілі в 1900 році Бобринські побудували школу для дітей залізничників.

Особлива сторінка в становленні народної освіти, вписана в історію на початку 60-х років

XIX ст. – недільні школи для дорослих. Ініціатива цього визначного соціально-педагогічного явища належить прогресивнішій частині української інтелігенції – громадівцям. Учені, літератори, педагоги, студенти об'єднувалися у патріотичні товариства, які називали громадами. Своїм святим ділом вважали учити простий люд грамоти, видавати газети і журнали, записувати звичаї та традиції українського народу. У цьому середовищі і народилася ідея недільних шкіл. На Черкащині недільні школи працювали в Умані, Каневі, Смілі, Городищі, Звенигородці, Білозір'ї. Слухачами цих шкіл були робітники, ремісники, селяни ближніх сіл. Влада дивилася з осторогою на ініціативу патріотів, вбачаючи в тому шкідливі настрої. Пізніше, коли недільний рух набув розмаху (існували недільні школи до 1920 року), крім громадівців засновниками шкіл виступали земства, міські управи, церкви і навіть урядові організації. За відомчим підпорядкуванням діючим законодавством визначалися два типи недільних шкіл:

- 1) підпорядковані відомству Міністерства народної освіти;
- 2) підпорядковані відомству православно-го віросповідання при Святому Синоді.

До речі, існували також спеціальні школи для єврейського населення, там заняття проводили у суботу. Недільні школи були доступні для всіх бажаючих, незалежно від віку і соціального стану. Учителі працювали без оплати, кошти на оренду приміщення, книги та ін. надходили від засновників, благодійних внесків і від місцевих управлінь. На початку XX століття сформувалося три типи недільних шкіл:

- 1) нижча – для неписьменних;
- 2) середня, з курсом повторення – для тих, хто навчався в училищах;
- 3) повторювальна додаткова.

Залежно від типу школи розроблялися програми, вводилися предмети. Недільні школи були полігоном для апробації багатьох педагогічних ідей, методик і залишили багато чудових зразків продуктивного співробітництва педагога і учнів.

Спрощеним різновидом недільної школи можна назвати популярне явище перших років радянської влади – лікнепи.

У кінці XIX – на початку XX століття на землі Черкаського краю з'являється нова форма початкового освітнього закладу – земська народна школа.

Ще перед виданням шкільного статуту 14 липня 1864 року, 1 січня цього ж року було укладено статут земств, який став фундаментом місцевого самоврядування. Земство відіграло велику роль у становленні народної освіти. Хоча, звісно, була це демократія у віжках, мрії про заснування

української школи залишалися утопією навіть при всіх намаганнях земств. Міністерське Положення про шкільну освіту 1864 року і подальші документи фактично дублювали горезвісний Валуївський циркуляр про заборону української мови.

Як бачимо, імперська мова викладання була провідним положенням. Крім того, у земствах відбирали право керувати, залишаючи обов'язки утримання школи. На Черкащині, внаслідок приналежності її регіонів до різних губерній, земства вводилися у різний час – на Лівобережжі раніше, у 1866 році, на правому березі – на початку ХХ століття. Відповідно у два етапи з'являлися земські школи у регіонах. У Золотоніському – Гельмязівська і Васютинська земські школи відкрилися у 1872, Лящівська – у 1875, Піщанська – у 1893 році. У 1916 році по золотоніських селах було вже 113 земських шкіл.

На правому березі, приміром у Черкаському повіті, земські школи з'явилися на початку 1900-го року. В 1911 у школах повіту навчалось 1060 дітей, з ними працювало 45 учителів. Заробітна плата учителя – 360–400 карбованців на рік. При школах діяли бібліотеки, проводилися народні читання. Земські школи поділялися на однокласні і двокласні. У них разом вчилися хлопці і дівчата. У програму, крім традиційних письма, закону Божого, арифметики, було включено географію, історію, природознавство, хоровий спів, рукоділля, гімнастику. Судячи з повідомлень педагогічної періодики початку століття, добру славу здобули земські школи в Канівському і Черкаському повітах.

Друга половина ХІХ століття ознаменувалася появою в краї навчальних закладів вищого типу – гімназій.

У вересні 1880 року відкрила двері перша чотирикласна гімназія у Черкасах, до 1900 року вона стала повною, восьмирічною. Мешканці Умані ще в 1860 році звернулися до уряду з проханням відкрити у місті гімназію і чекали цього майже 20 років, поки знайшлися кошти. У 1896 році навчальний заклад відсвяткував 80-річчя, математику тут викладав К. І. Смолич, батько майбутнього видатного українського письменника. В цих стінах минула також шкільна юність іншого видатного земляка – поета М. Бажана. У 1900 році в Умані відкрилася міністерська жіноча гімназія. У цих навчальних закладах особлива роль відводилася предметам суспільно-гуманітарного циклу, а принципи їх викладання дуже відрізнялися від сучасних. Батьків кожного тижня повідомляли про успішність їхніх дітей.

Окрему групу складають заклади професійної освіти на Черкащині.

Як згадувалося вище, першою ластівкою, що пробудила весну в галузі профосвіти, стало

Уманське училище садівництва, переведене з Одеси в 1859 році. У серпні 1901 року в Умані було засновано музичну школу на 50 слухачів. Відкрив мистецький заклад Л. Куцин, випускник Варшавської та Петербурзької консерваторій. З'являлася найбільша кількість закладів різних рівнів, у деяких готували педагогів від домашніх учителів, гувернерів до викладачів гімназій та ліцеїв. Доглядати і виховувати дітей вчилися у спеціальних класах жіночих гімназій. Додатковий педагогічний клас відкрили навіть у сільській школі в Кузьминій Греблі (Христинівський район) 1914 року. Розвиток ринкового господарства збільшував потребу у службовцях, фахівцях різних галузей народного господарства. Найоперативніше зорієнтувалися в попиті в Умані – відкрили аж два комерційних училища, чоловіче і жіноче. Підготовка велася на високому рівні, заклад мав п'ять основних класів і один підготовчий. На кошти цивільного інженера С. Де. Вітте в Умані заснували приватне будівельно-технічне училище. На його базі у 1915 році виросло два середніх навчальних заклади – реальне і технічне училища. Перше готувало до вступу у вищі школи, університети, друге – до практичної діяльності.

У селі Глибочок нинішнього Тальнівського району, у земській школі було організовано спеціальний агрономічний клас, де навчалось 25 юнаків. З них готували управителів для панських економік.

У 1912 році в Черкасах заснували учительську семінарію, яка нині виросла до статусу Національного університету імені Богдана Хмельницького. У Звенигородці здобула популярність комерційна школа, така ж школа постала у 1911 році в Умані.

Непересічною подією став перший випуск в Уманському жіночому комерційному училищі. У першому випуску одну з випускниць нагородили срібною медаллю, а три молодих «бізнеследі» дістали звання кандидата комерції. Як не парадоксально, але особливо похвалювалося професійне навчання в роки першої світової війни. Широкий резонанс викликала корисна і надзвичайно гуманна ініціатива професора І. І. Корабльова, викладача бджільництва Уманського училища садівництва і землеробства. На базі навчальної пасіки училища він без жодної копійки казенних затрат організував курси для покалічених на фронті селян. Він впродовж кількох місяців навчав їх ремеслу пасічника, а потім за допомогою благодійних товариств вишукував кошти на облаштування невеликих власних пасік.

Загальновідомий факт, що навчання практично у всіх школах краю і у всі часи велося спочатку польською, потім російською мовою. Якщо деінде учитель з власної ініціативи пояснював урок рідною мовою, і це ставало відомо керівни-

цтву, такий педагог автоматично потрапляв в опалу, а то і втрачав посаду. ХХ століття принесло деякий прогрес в питання про національну освіту, точніше – у можливість навчання рідною мовою. Приміром, в Умані у 1903 році вже були приватні єврейські початкові училища, чоловіче і жіноче єврейське училище III розряду і навіть дві приватних єврейських чоловічих гімназії [5].

Одним з перших навчальних закладів з українською мовою викладання стала Перша українська школа імені Б. Грінченка, заснована в Умані на базі колишньої чоловічої гімназії у 1918 році.

Після остаточного утвердження радянської влади в Україні навчальні заклади різних форм, програм, строків і методів навчання досить скоро були ліквідовані і реорганізовані в так звані єдині трудові школи. Як приклад, можна назвати колишню уманську жіночу гімназію, що існувала до 1920 року, потім з неї зробили школу-семирічку, лише в 1932 році навчальний заклад став середнім. Справами шкіл опікувалися окружні інспекції, підхід, оцінка людини була «з пролетарських позицій». У лютому 1920 року Наркомос України зобов'язав всі губернські відділи освіти розгорнути роботу зі створення радянських ВНЗ з підготовки педагогічних кадрів. Тоді ж Черкаська семінарія стала Інститутом народної освіти, а в 1930 році з'явився на карті Уманський педагогічний вищий навчальний заклад.

У радянську епоху практично всі школи держави були організовані за єдиним зразком, працювали за утвердженими в Москві програмами і міністр освіти міг точно сказати, на якій сторінці відкриті підручники у будь-якій школі будь-якого дня.

Створення національної школи з європейським рівнем навчання – здійснення цього завдання стало можливим в незалежній Україні. Нині саме життя вимагає утвердження нової парадигми освіти, основою якої є всебічний розвиток людської особистості як рівновеликої ціннос-

ті. Призначення сучасної освіти полягає в тому, щоб дати людині глибокі загальнокультурні основи, розвинути її здібності і здатність пристосуватися до динамічних умов особистого, соціального і професійного життя. До таких підходів спонукає головна педагогічна ідея – освіта впродовж життя.

Отже, проаналізувавши документи та матеріали, нами здійснено ретроспекцію розвитку освіти на Черкащині. Хроніка розвитку шкільництва – надзвичайно багатий і цікавий матеріал, який, на нашу думку, приверне увагу науковців, істориків, освітян та усіх тих, кого хвилюють проблеми розвитку вітчизняної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барсов Н. Народные школы в Юго-Западном крае. Очерк их учреждения, устройства и современного состояния / Н. Барсов. – СПб. : [б. и.], 1864. – С. 9.
2. Державний архів Черкаської області, ф. р-3990, оп. 1, спр. 339, арк. 1–8.
3. Мелочи архива Юго-Западного края // Киевская старина. – 1896. – № 1. – С. 18–21.
4. Наш рідний край: хрестоматія з історії Черкащини / упоряд. А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. – К. : Молодь, 1993. – 368 с.
5. Попович М. Нарис історії України / М. Попович. – К. [б. в.], 1999. – С. 405.
6. Розвиток педагогічної думки і освіти на Черкащині : монографія / Л. М. Андрощук, Л. Д. Березовська, О. А. Біда та інші ; за заг. ред. Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 9.
7. Сажієнко І. Історико-етнографічний нарис Кузьмина Гребля «Село і люди» / І. Сажієнко, К. Євтушенко. – Умань, 2006. – С. 195.
8. Частные учебные заведения. – Б. м. и г. из. – С. 1–2.